

AKO SA VYVÍJAJÚ POJMY (I)

PAVEL CMOREJ, Filozofický ústav SAV, Bratislava, SR

CMOREJ, P.: How Concepts Develop (I)
FILOZOFIA 72, 2017, No. 7, pp. 567-580

The contribution draws on the polemic on the issue in the journals *Filozofia* (1990 – 1993) and *Organon F* (1995 – 2002) which seemed to be terminated by three articles published in 2002. The article focuses on several confusions and misunderstandings implied by this polemic. It also offers a stronger argument in support of the claim that abstract concepts do not develop. According to the author, concepts themselves do not develop; they are developed by people in their minds.

Keywords: Mental concepts – Ideal concepts and their physical and mental representations – Explications of the development of concepts – Developmental chains – Appropriation of concepts

V tomto príspevku by som chcel nadviazať na diskusiu o vývine pojmov, ktorá prebehla na stránkach *Filozofie* (1990 – 1993) a *Organonu F* (1995 – 2002) a doznievala v troch článkoch uverejnených roku 2002. Predložím v ňom svoje súčasné stanovisko k niektorým otázkam vývinovej teórie pojmov (VTP).^{*} Hlavným predmetom diskusie bolo tvrdenie, že pojmy sa vyvíjajú, ktoré sa v našej filozofickej obci (i mimo nej) pokladalo takmer za nespochybniteľnú samozrejmosť. Potvrdila to aj výmena názorov, v ktorej som sa ako kritik vývinovej teórie pojmov ocitol sám proti šiestim oponentom vystupujúcim na jej obranu.¹

Nebudem sa podrobnejšie zaoberať priebehom diskusie ani názormi jednotlivých diskutérov okrem niekoľkých výnimiek – odkazov na niektoré tvrdenia autorskej dvojice V. Černík a J. Viceník a Kvaszovho príkladu vyvíjajúceho sa pojmu predloženého v poslednom príspevku do diskusie, na ktorý zatiaľ nikto nereagoval (Kvasz 2002). Pokúsim

^{*}Za prečítanie prvej verzie tohto článku a cenné pripomienky a námety k jeho obsahu ďakujem L. Bielikovi, F. Gahérovi, M. Zouharovi a S. Sousedíkovi, ktorý so mnou viedol aj podnetnú korešpondenčnú diskusiu o mentálnych pojmoch; tá ma prinútila niektoré názory na tieto pojmy modifikovať.

¹Vyprovokovali ju články (Cmorej 1990a) a (Cmorej 1990b), uverejnené v 3. a 4. čísle *Filozofie* ročníka 1990 (pozri zoznam literatúry). Uverejnením týchto článkov som chcel 1. iniciovať slobodnú výmenu filozofických názorov v novej politickej a ideologickej situácii, ktorá u nás nastala po novembri roku 1989, a pritom 2. nadviazať na problematiku, ktorou sa naša filozofia zaoberala už za minulého režimu, a 3. rozvinúť diskusiu o zmysluplnom filozofickom probléme, ktorý súvisí s postavením pojmov vo vývine poznania. Aby si túto stať mohli s porozumením prečítať aj príslušníci najmladšej generácie slovenských filozofov, musel som v nej aspoň stručne vyložiť svoje názory spred dvadsiatich siedmich rokov a uviesť zopár sebacitácií, za ktoré sa ospravedlňujem všetkým čitateľom, no najmä tým, ktorí diskusiu sledovali a majú ju ešte trochu v pamäti.

sa stručne zrekapitulovať svoju pôvodnú argumentáciu proti niektorým verziám VTP, popritom spresniť formulácie niektorých tvrdení a po rozbere príkladu vyvíjajúceho sa pojmu od L. Kvasza (Kvasz 2002, 208-210) načrtnúť koncepciu, podľa ktorej pojmy sa samy osebe či samy od seba nevyvíjajú. Zastávam názor, ku ktorému som inklinoval už pred diskusiou, totiž že pojmy vyvíjajú ľudia vo svojich hlavách, resp. myšliach.

Mnohoznačnosti a nejasnosti. V úvahách a diskusiách o vývine pojmov si treba uvedomiť, že jednoduchá, až prostoreká téza VTP „Pojmy sa vyvíjajú“ (základná téza VTP – ďalej ZT) má niekoľko odlišných významov, ktoré treba ostrejšie rozlíšiť, vyjasniť, a až potom pokračovať v jej rozvíjaní alebo kritike. Všimnime si, ktoré nejednoznačnosti a nejasnosti najviac brzdia a vyhocujú diskusie a polemiky o vývine pojmov.

Veta „Pojmy sa vyvíjajú“ je prinajmenej dvojznačná už preto, že nie je jasné, či v nej je reč o všetkých, alebo len o niektorých pojmoch. Chápal som ju ako všeobecný výrok, podľa ktorého všetky pojmy sa vyvíjajú, ktorý som sa pokúsil vyvrátiť zdôvodnením tvrdenia, že predpoklad o vývine nadindividuálnych, intersubjektívne prístupných pojmov v logickom zmysle vedie k antinómiám,² čo niektorí z mojich názorových protivníkov pochopili ako pokus o zdôvodnenie názoru, že žiadne pojmy sa nevyvíjajú.³

Základnú tézu ťaží aj viacznačnosť výrazu „vyvíjať sa“, ktorý možno vo vete „Pojmy sa vyvíjajú“ interpretovať jednak v tom zmysle, že (i) pojmy sa vyvíjajú samy od seba, jednak ako tvrdenie, že (ii) pojmy *niekto* vyvíja či tvorí a rozvíja, teda že *to nie sú vyvíjajúce sa, ale človekom vyvíjané entity*. Základnú tézu VTP som interpretoval ako (i) a svojou argumentáciou som mieril proti ZT v zmysle (i). Rozdiel medzi (i) a (ii) nebol predmetom diskusie. Myslím, že unikol našej pozornosti, hoci treba dodať, že autorská dvojica J. Viceník a V. Černík sa už vo svojom prvom príspevku z r. 1991 explicitne prihlásila k názoru, že „pojmy samy osebe sa nevyvíjajú“ a že „ak sa vyvíjajú, tak len v hlavách konkrétnych, tvorivo činných sociálnych bytostí“ (Viceník, Černík 1991, 633). Týmto názorom sa ostatní diskutéri vrátane mňa podrobnejšie nezaoberali, pretože v hlavách ľudí sa nachádzajú iba mentálne pojmy a ich neurónové koreláty, ktorých sa moje výhrady k VTP netýkali. Ďalšími možnosťami explikácie výrazov „vyvíjať sa“, „byť vyvíjaný“ a „vývin“ sa budem zaoberať v II. časti článku v časopise *Filozofia* 8/2017.

Mentálne výrazy a mentálne pojmy. Kľúčový význam pre interpretáciu ZT má chápanie výrazu „pojmem“. Naši filozofi sa v minulosti nad touto otázkou veľmi nezamýšľali pravdepodobne preto, že všetky pojmy pokladali za psychické či mentálne entity. Okrem subjektívnych, mentálnych pojmov existujú však aj abstraktné, ideálne pojmy, ktoré majú nadindividuálny ráz a na rozdiel od mentálnych pojmov sú intersubjektívne prístupné viacerým subjektom. Najprv si všimnime niektoré vlastnosti mentálnych pojmov.

² Bol to vlastne pokus o nepriame zdôvodnenie výroku „Nie je pravda, že všetky pojmy sa vyvíjajú“.

³ Obširnejšie som sa k tomu vyjadril v článku (Cmorej 1997, 67-69); pozri aj 7. časť článku (Cmorej 1990a) alebo posledný odsek state (Cmorej 1992b).

Hoci mentálne pojmy patria k dôverne známym fenoménom nášho duševného života, nie je ľahké všeobecne ich definovať a oddeliť od ostatných mentálnych pochodov či stavov. Namiesto explicitného vymedzenia sa v tejto časti state pokúsím načrtnúť aspoň všeobecnú charakteristiku mentálnych pojmov, v ktorej uvediem ich najvýznamnejšie vlastnosti a niektoré vzťahy medzi nimi i k iným entitám.

Používanie pojmov je neodmysliteľne späté s používaním jazykových výrazov vyjadrujúcich pojmy. Predpokladám, že to platí aj o používaní mentálnych pojmov. Jazykové výrazy nepoužívame iba pri hovorení, počúvaní, čítaní alebo písaní jazykových prejavov, ale aj vtedy, keď *mlčky* o niečom rozmýšľame. Pri uvažovaní o vrahovi E. Valka alebo pri myslení na najstaršieho Slováka sa sotva zaobídeme bez výrazov „vrah E. Valka“ či „najstarší Slováka“.⁴ Keď *v myšli* niečo opisujeme, vymedzujeme, objasňujeme, dokazujeme alebo kladieme a riešime problémy, používame *myslené* jazykové výrazy. Nie sú to výrazy v bežnom zmysle slova (akými sú napr. napísané, vytlačené alebo akustické výrazy), ale skôr naše predstavy vizuálnych alebo akustických výrazov, ktoré sa vynárajú v našej myšli v istých myšlienkových procesoch.⁵ Predpokladám, že najčastejšie sú to *myslené* akustické alebo grafické výrazy prirodzeného jazyka, môžu to však byť aj *myslené* grafické výrazy používané vo formálnych jazykoch matematiky, logiky a iných vied, napr. fyziky alebo chémie.⁶ Keď výrazu rozumíme, s jeho predstavou sa spája uvedomenie si alebo aspoň tušenie (?) jeho významu, ktoré absentuje pri predstavách výrazov, ktorým nerozumíme. V prvom prípade nám výraz splýva s významom,⁷ v druhom prípade si predstavujeme iba semivýraz bez významu. Jazykový výraz, resp. jeho semivýrazovú zložku si môžeme pomyslieť a uvedomiť aj bez jeho významu, napr. keď sme si jeho význam ešte neosvojili alebo keď si nemôžeme naň spomenúť, prípadne keď ide o výraz neznámeho jazyka. Sotva si však možno uvedomiť číry význam bez akéhokoľvek nositeľa významu.

Existenciu myslenných výrazov potvrdzuje napr. skutočnosť, že myslenné výrazy explicitne vyjadrujeme⁸ akustickými alebo grafickými výrazmi prirodzeného či nejakého

⁴ Keď najstarším Slovákom je osoba O, myslieť na O nie je to isté ako myslieť na najstaršieho Slováka. Keď nevieme alebo si práve neuvedomujeme, že O je najstarší Slováka, môžeme myslieť na O, a pritom nemyslieť na najstaršieho Slováka, alebo myslieť na najstaršieho Slováka, a nemyslieť na O.

⁵ Slovom „skôr“ v tejto vete naznačujem hypotetický charakter tvrdenia, že myslenné výrazy sú isté *predstavy* v striktnom psychologickom zmysle slova.

⁶ Myslené jazykové výrazy jazyka hluchonemých sa pravdepodobne líšia od myslenných výrazov, ktoré sa vyskytujú v myslení bežných používateľov prirodzeného jazyka.

⁷ Splýva v tom zmysle, že bežný používateľ jazyka neodlišuje v používanom výraze semivýrazovú zložku od významu výrazu. Pri použití *známeho* jazykového výrazu, napr. pri jeho čítaní alebo počúvaní, ho takmer každý a temer vždy vníma bez toho, že by v ňom odlišoval semivýraz od jeho významu (pravda, za predpokladu, že ide o výrazy dôverne známeho jazyka). Odlišnosť semivýrazu od jeho významu si môžeme uvedomiť napríklad vtedy, keď sa učíme cudzí jazyk alebo keď narazíme na výraz, ktorého význam nepoznáme, hoci vieme, že nejaký má, alebo keď na význam nejakého výrazu, ktorý chceme použiť, zabudneme.

⁸ Pod výrazom „explicitne vyjadriť“ (exteriorizovať) budem rozumieť vzťah, ktorý existuje medzi subjektom S, jeho mentálnym výrazom V_m a nejakým fyzickým – najčastejšie akustickým alebo grafickým –

odborného jazyka. Na otázky „Na čo myslíš?“, „Myslíš si, že p?“ (kde p je nejaký výrok), „Čo si myslíš o D?“ (kde D je meno alebo individuový opis) a pod. možno najprimeranejšie odpovedať *jazykovými* výrazmi formulovanými v bežnom akustickom alebo grafickom jazyku. Iba v takomto jazyku možno primerane reagovať na pokyn „Pomysli si nejaké slovo!“ alebo „Pomysli si slovenské slovo začínajúce na r a končiacie na a!“ atď. Hoci medzi mentálnymi a fyzickými výrazmi existujú nápadné rozdiely, subjektom S myslený výraz môžeme explicitne vyjadriť fyzickým výrazom, na základe ktorého možno jednoznačne zrekonštruovať myslený výraz, resp. pomyslieť si „to isté“ ako subjekt S.⁹ Nemalé rozdiely existujú aj medzi akustickými a grafickými výrazmi daného jazyka a napriek tomu z grafickej podoby výrazu dokážeme „vyčítať“ jeho zvukovú stavbu a z tej jeho grafické zloženie.

Konkrétny priebeh myslenia, v ktorom vystupujú myslené jazykové výrazy, nie je celkom priehľadný, pretože myslenie sprevádzajú a zvyčajne doň zasahujú aj iné faktory (neraz aj nežiaduce emócie), ktoré nám myslené výrazy často skresľujú alebo zastierajú. Navyše sa v ňom vyskytujú rôzne skratky a skoky, ktoré si niekedy vôbec neuvedomujeme, nehovoriac o tom, že istá časť myslenia – možno väčšia než v našom vedomí – sa odohráva v našom podvedomí.

Napriek týmto komplikáciám a okolnostiam i chýbajúcim poznatkom o mentálnej a neurálnej povahe mentálnych výrazov a procesov, v ktorých myslené výrazy vystupujú, máme dosť dôvodov prijať koncepciu, podľa ktorej existujú mentálne stavy a procesy, ktoré môžeme pokladať za myslené jazykové výrazy explicitne vyjadriteľné fyzickými, intersubjektívne prístupnými výrazmi. Určite to nie sú jednoduché, ľahko izolovateľné zložky či časti našej mysle alebo mozgu, ale sú to mentálne stavy a procesy, ktoré nastávajú alebo sa odohrávajú na pozadí zložitých stavov neurónových sietí a v nich prebiehajúcich procesov. Výstižnejšiu a obsahovo bohatšiu charakteristiku týchto mentálnych a neurálnych pochodov a ich zložiek nám môžu poskytnúť iba výsledky empirického skúmania takých vied ako psychológia mysle, neuroveda a kognitívna veda.

Budem predpokladať, že ku každému mentálnemu výrazu V_m možno vytvoriť (napríklad napísať, vytlačiť alebo vysloviť) fyzický výraz V_f , ktorý s dostatočnou presnosťou explicitne vyjadruje mentálny výraz V_m a má ten istý význam ako V_m . Výrazom V_f môže

výrazom V_f práve vtedy, keď S dáva pomocou fyzického výrazu V_f najavo, že si myslí V_m . V podobnom zmysle sa niekedy používa výraz „manifestovať“, ktorým sa do češtiny prekladá Brentanov výraz „kundgeben“ (pozri Urban 2013, 106-110). Pojem explicitného vyjadrenia sa od Brentanovho pojmu líši v tom, že vyjadrenie sa primárne pripisuje subjektu a manifestácia fyzickému výrazu. Inými slovami, keď subjekt S explicitne vyjadruje svoj mentálny výraz nejakým fyzickým výrazom, tento fyzický výraz manifestuje, že subjekt S si myslí (pomyslel) mentálny výraz explicitne vyjadrený fyzickým výrazom, ktorý je štruktúrne a obsahovo podobný myslenému výrazu.

Výraz „vyjadriť“ bez príslovky „explicitne“ budem používať v bežnom zmysle, v akom sa používa v kontextoch tvaru „Výraz ...vyjadruje pojem (význam) ---“. Výraz vyjadruje pojem (význam) a človek explicitne vyjadruje svoj mentálny pojem prostredníctvom fyzického výrazu.

⁹ „Pomyslieť si to isté“ tu neznamená pomyslieť si ten istý mentálny výraz ako subjekt S, ale pomyslieť si svoj mentálny výraz s tým istým významom, aký má mentálny výraz subjektu S.

byť napr. výraz grafického či akustického jazyka. Na druhej strane môžeme prijať aj hypotézu, že každý nejakým subjektom S utvorený fyzický výraz V_f môže v inom človeku ovládajúcom ten istý jazyk ako subjekt S vyvolať zodpovedajúci mentálny výraz s tým istým významom, aký má V_f .¹⁰ Vzhľadom na ich intersubjektívnu dostupnosť fyzické výrazy zohrávajú vo vývine jazyka a pojmového aparátu významnejšiu rolu ako mentálne výrazy jedinca. Bez fyzických výrazov by bola komunikácia, v ktorej sa význam výrazov formuje a stabilizuje, nemysliteľná. Iba prostredníctvom nich sa dozvedáme, čo si iní ľudia myslia, aké majú názory a aké emócie prežívajú. Jednotlivcov spája predovšetkým jazyk a myslenie je činnosť, pri ktorej subjekt operuje *myslenými* jazykovými výrazmi vyjadrujúcimi nejaké pojmy a propozície. Výsledky svojho myslenia môže človek exteriorizovať vo *fyzických* výrazoch (či už vyslovených, napísaných, vytlačených, alebo zaznamenaných na médiách, ktoré sa používajú na uchovávanie a prenos informácií), a tak ich poskytnúť iným členom svojej komunity, ktorí môžu po ich osvojení (interiorizácii) pokračovať v práci vykonanej pôvodcom výsledkov.

Pomocou pojmu *mysleného výrazu* môžeme *mentálny pojem* nejakého subjektu S charakterizovať ako mentálny výraz V_m explicitne vyjadriteľný nejakým fyzickým nevýrokovým výrazom V_f s ideálnym významom P, pričom subjekt S myslí V_m ako mentálny výraz s významom P. Ako som už naznačil v 7. poznámke, v procese myslenia nám výraz V_m nerozlíšene splýva s významom P, hoci existujú aj stavy, v ktorých sa splývanie výrazu V_m s pojmom P oslabuje alebo pretrháva (napr. keď si nemôžeme spomenúť na význam výrazu V_m alebo nemôžeme nájsť adekvátny výraz na vyjadrenie nejasne tušeného pojmu P). Väzba medzi mentálnymi a fyzickými výrazmi naznačená v tomto a predchádzajúcom odseku nám umožňuje niektoré skúmania mentálnych pojmov nahradiť skúmaním ich fyzických korelátov.

V procese utvárania alebo modifikácie nejakého pojmu a jeho exteriorizácie určitým subjektom S_1 a následnej interiorizácie iným subjektom S_2 možno okrem subjektov S_1 , S_2 vyčleniť tieto zložky: (i) subjektom S_1 vytvorený alebo modifikovaný mentálny pojem P_m , ktorý je vlastne (ii) mentálnym výrazom V_m , vyjadrujúcim (iii) ideálny pojem P, čiže význam výrazu V_m . Pri exteriorizácii výrazu V_m vykonanej subjektom S_1 vzniká (iv) fyzický výraz V_f , ktorý má ten istý význam P ako mentálny výraz V_m . Iný subjekt S_2 , mysliaci v tom istom jazyku ako S_1 , môže V_f interpretovať ako výraz vyjadrujúci pojem P a interiorizovať ho vo svojej mysli ako (v) mentálny pojem P_n totožný s mentálnym výrazom V_n vyjadrujúcim pojem P. To znamená, že hoci mentálne pojmy P_m , P_n subjektov S_1 a S_2 sú rôzne, majú ten istý význam P, takže S_2 môže nadviazať na pojmotvornú činnosť S_1 a pokračovať v jeho myšlienkovej práci.

Pojmy uložené v našej dlhodobej pamäti si *uvedomujeme* prevažne až pri ich používaní, napr. pri čítaní, písaní alebo vyslovovaní výrazov, ktoré pojmy vyjadrujú. V ohnisku

¹⁰ V uvedených vetách tohto odseku kvôli zjednodušeniu upúšťam od podrobnejších odkazov na jazyk subjektov, na špecifickú povahu fyzických i mentálnych výrazov a čas utvorenia fyzického a pomyslenia zodpovedajúceho mentálneho výrazu. Ide o značnú simplifikáciu reálnych situácií, s ktorou si tu nielen môžeme, ale aj musíme vystačiť.

nášho vedomia sa môže ocitnúť aj pojem, na ktorý sme osobitne upozornení uvedením výrazu (napr. na tabuli), ktorý ho vyjadruje. Hoci stupeň uvedomenia pojmu môže byť rôzny (závisí od myšlienkového procesu, v ktorom vystupuje, a od jeho miesta v ňom), pojmy, ktoré si v danom časovom intervale K uvedomujeme, budem nazývať *pojmi uvedomenými v čase K* a pojmy, ktoré si v čase K neuvedomujeme, ale máme ich k dispozícii v našej pamäti, *dispozičnými pojmi v čase K*, resp. *pojmi vystupujúcimi v čase K v dispozičnej podobe*. Hranica medzi uvedomenými a dispozičnými pojmi nie je ostrá. Hoci dispozičné pojmy si neuvedomujeme, zrejme sa podieľajú na mnohých myšlienkových procesoch, resp. ovplyvňujú ich výsledky alebo spôsob, akým k výsledkom dospějeme.

Vedomie je veľmi menlivý a dynamický systém, v ktorom uvedomené pojmy nie sú uložené ako knižky v nejakej knižnici alebo lístky v kartotéke. Niektoré pojmy sa v ňom zjavujú alebo sa z neho vytrácajú spontánne, iné doň vstupujú ako reakcie na rôzne vonkajšie podnety, vyvolané čítaním nejakých textov alebo počúvaním rôznych jazykových prejavov zložených z výrazov vyjadrujúcich pojmy. Pritom sa naša pozornosť presúva z jedných výrazov a pojmov na iné. Kapacita *vedomia* pojať do seba viacej pojmov je veľmi obmedzená. Závisí aj od jazykového vyjadrenia pojmu, od dĺžky výrazu, ktorý pojem vyjadruje a pravdepodobne aj od iných okolností. Udržanie pojmu vo vedomí závisí aj od našej pamäti a náročnosti pojmu. Koncentrácia na určitý pojem môže oslabiť uvedomenie si iných pojmov.

Dispozičné pojmy môžeme za istých okolností z pamäti vyvolať alebo si ich na nejaký podnet uvedomiť, napr. pri čítaní, počúvaní nejakej prednášky a pod. Niekedy sa vynoria z pamäti aj spontánne, ba i proti vôli subjektu, ktorý pri riešení nejakého problému hľadá vhodný pojem, namiesto ktorého mu pamäť mimovoľne poskytne neprijateľnú náhradu. Je zrejme, že dospelý subjekt ovláda podstatne viacej pojmov, než ich aktuálne používa. Rozdiel medzi dispozičnou a uvedomenou podobou mentálneho pojmu sa do istej miery podobá rozdielu medzi nejakým údajom na tvrdom disku počítača a jeho prezentáciou na obrazovke. Domnievam sa, že pojem si môžeme uvedomiť len v spojení s určitým mentálnym výrazom, ktorý ho vyjadruje.

O človeku s dispozíciou uvedomiť si určitý pojem, porozumieť mu a *primerane* ho uplatniť v nejakom myšlienkovom procese môžeme povedať, že tento *pojem ovláda*.¹¹ *Mentálny* pojem subjektu S je *bezprostredne* prístupný iba jemu. Pomocou vhodného fyzického jazykového výrazu ho môže sprístupniť, nie však odovzdať iným ľuďom. Začína v jeho mysli existovať, keď si S osvojí mentálny korelát¹² už existujúceho, intersubjektívne prístupného ideálneho pojmu alebo keď si S mentálny pojem vytvorí; prestáva existovať vtedy, keď subjekt S naň zabudne, stratí pamäť alebo zahynie.

Mentálny mechanizmus a detaily premeny, pri ktorej sa z dispozičného pojmu stáva pojem uvedomený, zatiaľ bližšie nepoznáme. Okrem uvedomených a dispozičných pojmov

¹¹ To neznamená, že taký človek si musí poradiť s každým problémom, ktorého riešenie závisí aj od uplatnenia daného pojmu. Existujú rôzne stupne či úrovne chápania a ovládania pojmu.

¹² K pojmu *korelát* sa podrobnejšie vyjadriť neskôr.

každý človek ovláda aj isté pravidlá, pomocou ktorých konštruje z jednoduchších pojmov zložitejšie, medzi ktorými sa môžu objaviť aj pojmy, ktoré v pôvodnej pojmovej výbave subjektu chýbali. Tieto pravidlá nám umožňujú pochopiť a uvedomiť si aj pojmy, s ktorými sme sa predtým nestretli. Len od nás, našich záujmov a od našej pamäti závisí, či ich zahrnieme do svojej pojmovej výbavy a budeme ich používať, alebo ich necháme upadnúť do zabudnutia. Niektoré z týchto pravidiel sa učíme uplatňovať už v ranom štádiu osvojovania jazyka.

Hoci *určitý* mentálny pojem vždy prislúcha iba jednému subjektu, tomuto pojmu zodpovedajúci *mentálny analóg* zvyčajne existuje aj v mysliach iných ľudí. Existuje toľko *mentálnych* pojmov najstaršieho Slováka, koľko je ľudí, ktorí si osvojili význam výrazu „najstarší Slováka“ a vedia ho používať.¹³ Treba však pamätať na to, že mentálny pojem *najstarší Slováka*, ktorý patrí subjektu S_1 , je numericky *odlišný* – aj keď je mu takmer „navlas“ podobný – od mentálneho pojmu *najstarší Slováka* ktoréhokoľvek iného subjektu S_2 . Mentálny pojem jedného subjektu môže existovať alebo prestať existovať bez toho, že by to malo vplyv na existenciu jeho mentálnych analógov v mysliach iných subjektov.

Ideálne pojmy. Z teoretického hľadiska je účelné i žiaduce okrem mentálnych pojmov akceptovať alebo aspoň postulovať existenciu abstraktných, ideálnych pojmov, ktoré nemajú mentálnu ani fyzickú povahu. Prívlastok „ideálny“ tu neznamená dokonalý, ale „ani fyzický, ani mentálny“, existujúci mimo priestoru a času. Keď hovoríme o pojmoch vo vedách i v bežnej komunikácii, zvyčajne nemáme na mysli mentálne pojmy v mysliach konkrétnych ľudí, ale ich abstraktné koreláty, ideálne entity z tej istej „ríše“, do ktorej patria významy všetkých jazykových výrazov, čísla, množiny, funkcie a iné objekty existujúce mimo času a priestoru.

Okrem všetkých mentálnych pojmov *najstaršieho Slováka* v istom zmysle – mimo času a priestoru – existuje abstraktný predstaviteľ týchto pojmov: *jeden* ideálny pojem *najstarší Slováka*. Mentálne pojmy môžeme nazývať *mentálnymi realizáciami* ideálnych pojmov a fyzické výrazy vyjadrujúce pojmy *fyzickými realizáciami* ideálnych pojmov. Keď si desať osôb o_1, o_2, \dots, o_{10} naraz pomyslí pojem *najstarší Slováka*, každá z nich si pritom pomyslí iný *mentálny* pojem *najstarší Slováka*, čiže v ich hlavách sa vynorí dohromady desať uvedených, numericky *navzájom odlišných* mentálnych pojmov *najstaršieho Slováka* m_1, m_2, \dots, m_{10} . Napriek tomu o osobách o_1, o_2, \dots, o_{10} povieme, že si pomysleli *ten istý* pojem *najstarší Slováka*. Ako to možno zladit' s očividným faktom, že mentálne pojmy m_1, m_2, \dots, m_{10} sú navzájom odlišné? Vzhľadom na vzájomnú numerickú rôznosť ľubovoľných dvoch mentálnych pojmov m_i, m_k pokusy stotožniť pojem *najstarší Slováka* s mentálnymi pojmami m_1, m_2, \dots, m_{10} alebo aspoň s niektorými z nich nás zaveľú do slepej uličky sporu. Aby sme sa z nej vymotali, musíme buď *pripustiť*, že okrem mentálnych pojmov $m_1, m_2, \dots, m_{10}, \dots$ *existuje* aj jeden ideálny, abstraktný pojem *najstarší*

¹³ Kvôli zjednodušeniu úvah tu odhliadam od možností vyjadriť pojem najstarší Slováka v iných jazykoch.

Slovák, alebo takýto pojem *postulovať*. V opačnom prípade nebudeme môcť konštatovať očividný empirický fakt, že osoby o_i a o_k si myslia (pomysleli) to isté, ba ani to, že osoba o_j si dnes myslí to isté, čo si myslela včera. Dve osoby o_1, o_2 si aktuálne myslia to isté (ten istý pojem) práve vtedy, keď si myslia mentálne realizácie toho istého ideálneho pojmu. Subjekt S si v čase t_1 myslí to isté, čo si myslí v čase t_2 ($t_1 < t_2$), vtedy a len vtedy, ak v čase t_1 i v čase t_2 myslí mentálnu realizáciu toho istého ideálneho pojmu. Myslieť si to isté v prípade viacerých osôb znamená myslieť si realizácie toho istého ideálneho pojmu. Osoby o_1, \dots, o_{10} z uvedeného príkladu si (aktuálne) myslia ten istý ideálny pojem *najstarší Slovák*, lebo každý mentálny pojem m_i je realizáciou tohto ideálneho pojmu.¹⁴ Ideálny pojem je entita inej ontologickej kategórie ako jeho mentálne koreláty v našich myšliach.

Medzi ideálnymi pojmami (vzormi pojmov) a ich mentálnymi a fyzickými realizáciami existuje istá korelácia, ktorú možno vymedziť po spresnení fyzickej a mentálnej realizácie ideálneho pojmu. Ideálny pojem P je štruktúrovaný útvar zložený z jednoduchých významov p_1, p_2, \dots, p_n spojených spôsobom Φ , čo môžeme zapísať rovnosťou $P = \Phi(p_1, p_2, \dots, p_n)$. Fyzickou realizáciou pojmu P je každý fyzický výraz H zložený z jednoduchých fyzických výrazov h_1, h_2, \dots, h_n , pre ktoré platí, že h_i má význam p_i , pričom spojenie Φ^f výrazov h_1, h_2, \dots, h_n zachytáva (zobrazuje) spojenie významov p_1, p_2, \dots, p_n v pojme P. V tomto prípade $\Phi^f(h_1, h_2, \dots, h_n) = H$ a významom H je pojem P. Z tohto spojenia musí byť zrejmé, ako sú pospájané významy p_1, p_2, \dots, p_n vo vzore P. Mentálnou realizáciou pojmu P je každý mentálny výraz M zložený z mentálnych výrazov m_1, m_2, \dots, m_n , pre ktoré platí, že významom m_i je p_i a spojenie Φ^m výrazov m_1, m_2, \dots, m_n zachytáva spojenie významov p_1, p_2, \dots, p_n v pojme P. V tomto prípade $\Phi^m(m_1, m_2, \dots, m_n) = M$ a významom M je P.

Teraz môžeme vymedziť koreláciu medzi ideálnymi pojmami a ich fyzickými a mentálnymi realizáciami takto: Ideálny pojem P koreluje s každou mentálnou alebo fyzickou realizáciou P a každá realizácia P koreluje s P. Navyše korelujú aj ľubovoľné dve mentálne alebo fyzické realizácie (pričom jedna môže byť mentálna, a druhá fyzická), ktoré sú realizáciami toho istého ideálneho pojmu P. Jeden a *ten istý* ideálny pojem P možno vyjadriť prostredníctvom *mnohých* navzájom odlišných fyzických alebo mentálnych semivýrazov. To znamená, že P je entita, ktorá sa líši od svojich realizácií. Nie je fyzická ani mentálna.

Čo majú takéto ontologicky odlišné entity, ako *ideálny* pojem P, *mentálny* pojem M a *fyzický* výraz H spoločné? Štruktúra mentálnych a fyzických realizácií zachytáva spojenie Φ významov p_1, p_2, \dots, p_n v ideálnom pojme P (teda aj štruktúru P) pomocou spojenia

¹⁴ Ďalej upúšťam od zdôrazňovania ideálnosti abstraktných pojmov tučným typom písma. Slovenský výraz „myslieť“ je viacznačný a používa sa buď samostatne, alebo v spojeniach so zvratným „si“, s predložkami „na“ alebo „o“, spojku „že“ a pod., ktoré jeho význam v niektorých kontextoch špecifikujú. Významové rozdiely medzi týmito spojeniami nie sú ešte náležite ustálené (čo platí najmä o ich používaní v našej filozofii). V prípade propozícií treba tiež odlišovať „myslieť“ v zmysle aktuálneho uvedomenia si propozície p od použitia v zmysle „myslieť si, že p “, čo možno povedať aj vtedy, keď to, že p , si subjekt aktuálne neuvedomuje, je však toho názoru, že p , hoci práve myslí na niečo iné.

Φ^f v prípade fyzických a spojenia Φ^m v prípade mentálnych výrazov. Podotýkam, že symboly Φ , Φ^f a Φ^m sú tu len skratky zastupujúce súbory spojení, ktoré treba uplatniť na významy všetkých zložiek pojmov H a M. Objasním to na príklade pojmu *lekár, ktorý fajčí, a nemá rakovinu*. Tento pojem je štruktúrovaný celok, zložený z vlastností byť lekárom (L), fajčiť (F) a mať rakovinu (R), pravdivostných funkcií konjunkcie (\wedge), negácie (\neg), premennej x a operátora λ . Transparentnejšie¹⁵ ho môžeme vyjadriť výrazom $(\lambda x)(L(x) \wedge ((Fx) \wedge \neg R(x)))$, v ktorom čiastkové spojenia predstavujú $L(x)$, $F(x)$, $R(x)$, $\neg R(x)$, $((Fx) \wedge \neg R(x))$, $(L(x) \wedge ((Fx) \wedge \neg R(x)))$, $\lambda x(L(x) \wedge ((Fx) \wedge \neg R(x)))$. Za spojenie môžeme pokladať aj predikáciu atribútu na nejaký argument (alebo n-ticu argumentov) a takisto aj aplikáciu operátora ($\lambda\alpha$) na konštrukciu, kde α je ľubovoľná premenná.

Pojmy spojenia Φ , Φ^f a Φ^m vyžadujú bližšie určenia závislé od jazyka a názorov na ideálne pojmy. Najpodrobnejšie rozvinutú koncepciu ideálnych pojmov a spojení jednoduchých významov do jedného celku v ideálnom pojme P ponúka Maternova teória pojmov, rozpracovaná v rámci transparentnej intenzionálnej logiky P. Tichého.¹⁶ Naznačený „obraz“ korelácií medzi pojmom P a jeho korelátmi H a M je len abstraktnou simplifikáciou komplikovanej skutočnosti, ktorá sa od jazyka k jazyku v mnohých detailoch líši.

V úvahách o pojmoch treba striktno rozlišovať (i) ideálne, abstraktné pojmy od (ii) ich mentálnych a (iii) ich fyzických realizácií vyjadrujúcich ideálne pojmy. Mentálne realizácie ideálnych pojmov sú vlastne *mentálne pojmy* a fyzické realizácie ideálnych pojmov – *fyzické pojmy*. Výraz „fyzický pojem“ tu treba interpretovať ako „pojem vyjadrený fyzickým výrazom“, teda nie ako „pojem, ktorý je fyzický“, čo by bolo *contradictio in adiecto*. Prívlastky „mentálne“ a „fyzické“ určujú povahu nositeľov významu. V prvom prípade ide o mentálne entity – *predstavy* fyzických výrazov a v druhom prípade o fyzické predmety alebo procesy. K fyzickým nositeľom významu patria okrem artikulovaných akustických výrazov všetky napísané a vytlačené výrazy a na rôznych médiách zaznamenané výrazy (napr. záznamy na disketách, tvrdom disku počítača, kompaktných diskoch, USB-kľúčoch a pod.).

Kým mentálne pojmy skúma či môže skúmať psychológia myslenia, abstraktné, ideálne pojmy sú predmetom logiky.¹⁷ Preto som v článku (Cmorej 1990a) a často aj v ďalších príspevkoch písal o nich ako pojmoch v logickom zmysle. S istým zjednodušením by sme ich mohli charakterizovať aj ako významy nevýrokových výrazov.¹⁸ Pojem P

¹⁵ Ale menej transparentne ako v TIL-ke.

¹⁶ Pozri 18. poznámku.

¹⁷ Môžu však byť aj predmetom metalogického skúmania, zameraného na analýzu pojmového aparátu určitej vedeckej disciplíny, ktorá si všima nielen logickú stavbu jej pojmov, ale aj ich obsah.

¹⁸ V tejto zjednodušenej charakteristike abstrahujem – okrem iného – jednak od skutočnosti, že v niektorých systémoch môžu existovať abstraktné objekty tej istej kategórie ako významy, ktorým v jazyku systému nezodpovedajú nijaké výrazy (môžu im však niejaké výrazy zodpovedať po prípadnom rozšírení jazyka), jednak od toho, že niektorí autori pokladajú za pojmy aj významy *výrokov*. O pojmoch v logickom zmysle a ich logickej stavbe pozri (Cmorej 1990, 289-293), kde sa nachádzajú podrobnejšie, hoci len celkom elementárne informácie o štruktúrnom členení pojmov. Náročnejším čitateľom môžem dnes odporúčať prácu P. Maternu o teórii pojmov, rozpracovanej v rámci transparentnej intenzionálnej logiky, ktoré vyšli až po uverejnení mojich statí z r. 1990 (Materna 1995; 1998, 2004, 2016). Najpri-

vyjadrený výrazom E , ktorý je utvorený z jednoduchých podvýrazov E_1, E_2, \dots, E_n vyjadrujúcich (v uvedenom poradí) významy P_1, P_2, \dots, P_n , je zložený zo zodpovedajúcich významov podobným spôsobom ako výraz E z podvýrazov E_1, E_2, \dots, E_n .¹⁹

Ideálny pojem je *význam* výrazu, ktorý sa už náležite uplatnil v komunikácii alebo pri rozvíjaní určitého vedeckého, technického či iného odboru, je patrične zaužívaný a vystupuje ako istá norma, určujúca používanie jeho mentálnych a fyzických realizácií. Tento pojem je intersubjektívne prístupný každému subjektu schopnému pochopiť ho, osvojiť si ho a adekvátne ho používať. Výraz, ktorý ho vyjadruje, je prvkom jazyka, ktorý používa mnoho ľudí alebo odborne kompetentná komunita, v ktorej sa osvedčil ako vhodný prostriedok komunikácie a riešenia istých teoretických alebo praktických problémov. Je to pojem, ktorý sa v jazykovej praxi patrične obrúsil a vyjasnil, takže môže zohrávať rolu istého etalónu, podľa ktorého sa utvárajú a používajú jeho mentálne i fyzické koreláty. To neznamená, že etalón musí byť dokonalý. Taký nemusí byť ani jazyk, do ktorého patrí výraz vyjadrujúci tento pojem. Tieto etalóny existujú nielen v odborných, ale aj v prirodzených jazykoch. Ten istý semivýraz môže však patriť do bežného aj do nejakého odborného jazyka, v ktorom vyjadruje precíznejšie a hlbšie určený pojem ako v bežnom jazyku (ako napr. výraz „sol“ existujúci v jazyku chémie i v prirodzenom jazyku).²⁰

Ideálny pojem je teda entita zložená z ideálnych zložiek, významov usporiadaných do celku (pojmu) podobne ako zložky výrazu, ktorý pojem vyjadruje. Pod myslením alebo používaním *ideálneho* pojmu môžeme rozumieť myslenie alebo uplatnenie jeho *mentálnej* uvedomenej realizácie v nejakom myšlienkovom procese určitého subjektu.

K existencii ideálnych pojmov. Jeden ideálny pojem môže mať mnoho mentálnych realizácií (či už dispozičných, alebo uvedomených), a to buď v myšliach *rôznych* subjektov, alebo v myšli tej istej osoby v rôznych časoch. Existuje však aj vtedy, keď sa v žiadnej ľudskej myšli jeho realizácia nenachádza, alebo dokonca i vtedy, keď neexistuje žiadny jazyk, v ktorom by sa tento ideálny pojem dal vyjadriť? To je jedna z kľúčových filozofických otázok týkajúcich sa ideálnych pojmov. Naznačíme niektoré z možných odpovedí na túto otázku.

1) Podľa *radikálneho platonizmu* ideálne pojmy existujú nezávisle od jazyka a činnosti ľudí, ktorí jazyky vytvárajú a používajú. Teda odpoveď radikálneho platonizmu

stupnejšia z nich – fyzicky aj svojím obsahom – je monografia z r. 2016. Materna vo svojich prácach exaktne rozpracoval teóriu pojmov, ktorá patrí do skupiny koncepcií, podľa ktorých pojmy sú „štruktúrované entity“ (pozri Cmorej 1990, 289-290, kde sa uvádzajú tri skupiny koncepcií pojmov v logike).

¹⁹ Stanovenie naznačenej korelácie medzi výrazmi E_1, E_2, \dots, E_n a ich významami P_1, P_2, \dots, P_n predpokladá logicko-sémantickú analýzu výrazov a operácií, utvárajúcich výraz E vyjadrujúci pojem P . Na tento problém sme v diskusii nenarazili, ale pri riešení niektorých problémov v rámci určitej vývinovej teórie sa mu nevyhneme.

²⁰ Problematike ideálnych pojmov treba venovať podstatne podrobnejšiu a hlbšiu analýzu, než akú si možno dovoliť v jednej stati zameranej na mnoho iných problémov. Zaujímavé námety na túto tému predostreli autori V. Černík a J. Viceník v článkoch z roku 1991 a 1992, žiaľ, diskusia k nim zostala otvorená, hoci na niektoré ich názory som sa pokúsil reagovať v príspevkoch (Cmorej 1992a; 1992c).

na uvedenú otázku je kladná. Podľa neho existencia ideálnych pojmov vôbec nezávisí od toho, či existuje jazyk, v ktorom sú vyjadriteľné, ani od toho, či existuje človek, ktorý ich práve myslí a ovláda. Človek pojmy nevytvára, ale objavuje pri prenikaní do ideálnej ríše pojmov a aspoň nepriamo aj pri poznávaní reálneho sveta.

2) Okrem radikálneho platonizmu existuje aj koncepcia, ktorú by sme mohli nazvať *umierneným platonizmom*. Uznáva závislosť ideálnych pojmov od existencie určitého jazyka,²¹ ktorý sa pokladá za výtvor človeka, pričom ideálne pojmy sa považujú za významy jazykových výrazov. Tieto pojmy sú určené syntaktickými a sémantickými pravidlami jazyka,²² ktoré určujú stavbu a význam výrazov vyjadrujúcich pojmy a generujú nekonečne veľa rôznych výrazov a ich významov. Týmito pravidlami sú určené všetky konštitutívne vlastnosti každého ideálneho pojmu. Každá vlastnosť byť myslený určitou osobou je jeho kontingentnou vlastnosťou, ktorú niekedy má, inokedy nemá, pričom existujú aj pojmy, ktoré takú vlastnosť nikdy nenadobudnú (napr. preto, že sú veľmi zložité a náročné na uchopenie alebo nepotrebné). Existencia ideálneho pojmu teda nezávisí od toho, či ho niekto práve myslí alebo ovláda. Takýto pojem existuje aj vtedy, keď neexistuje človek, ktorý by ho myslel alebo ovládal. Existuje ako význam určitého jazykového výrazu konštruovateľného v konečnom počte krokov pomocou syntaktických a sémantických pravidiel daného jazyka. Vzhľadom na to, že pravidlá generujú nekonečne veľa rôznych výrazov a ich významov, vždy budú existovať pojmy, ktoré si nikto nikdy nepomyslel ani nepomyslí. Na rozdiel od subjektívnych, mentálnych pojmov ideálne pojmy sú *intersubjektívne prístupné* ako významy určitých výrazov nejakého prirodzeného alebo odborného jazyka. Sú prístupné každému používateľovi jazyka za predpokladu, že je schopný porozumieť im a adekvátne ich používať. V jazykoch odborných disciplín okrem bežne používaných pojmov existuje nekonečne mnoho neznámych pojmov, na ktoré môže odborník naraziť pri riešení nejakých problémov a zaviesť ich do *používaného* pojmového aparátu. V tejto súvislosti môžeme hovoriť o objavovaní „nových“ pojmov, ktoré v danom jazyku potenciálne už existujú. Tvorenie pojmov, ktoré ešte neexistujú ani potenciálne, vyžaduje zavedenie nového jazyka a v ňom formulovanej teórie.

Pojmy bez vlastnosti *byť niekedy myslený nejakým človekom* sa podobajú napr. veľmi veľkým prirodzeným číslam alebo prvočíslam, ktorých sa mentálne nikdy nezmocníme, hoci vieme, že existujú. V tejto súvislosti možno umiernený platonizmus rozčleniť na (i) koncepciu, ktorá pokladá všetky ideálne pojmy za aktuálne existujúce entity a (ii) koncepciu, podľa ktorej aktuálne existujú iba pojmy, ktoré sa práve používajú; ostatné pojmy vyjadriteľné v danom jazyku existujú len potenciálne. Podmienku (ii) možno nahradiť (iii) podmienkami, ktoré berú do úvahy aj dispozičné pojmy, pričom za existujúce sa pokladajú ideálne pojmy zachytené v mysli niektorých subjektov aspoň v dispozičnej podobe.

²¹ To znamená, že pojem treba relativizovať vzhľadom na jazyk, v ktorom je určený jeho pravidlami.

²² V niektorých systémoch môžu existovať aj pojmy, ktoré sú v ich jazykoch nevyjadriteľné, napr. ak jazyk neobsahuje dost' výrazov na vyjadrenie všetkých ideálnych pojmov konštruovateľných v danom systéme. Od tejto možnosti, vyžadujúcej ostrejšie rozlíšenie jazyka od systému, o ktorom v danom jazyku hovoríme, môžeme v našich úvahách abstrahovať.

Inými slovami, ideálny pojem P existuje práve vtedy, keď existuje subjekt, ktorý disponuje mentálnym pojmom, pomocou ktorého môže pojem P myslieť a používať, pričom nezáleží na tom, či ho práve používa alebo nepoužíva. Platónskym prvkom koncepcií umierneného platonizmu je priznanie istej existencie aj ideálnym pojmom, ktorým chýbajú mentálne realizácie, ba aj pojmom, ktoré ich nikdy nemali ani mať nebudú. Ich existencia je daná *existenciou systému* určeného konečným počtom pravidiel, pomocou ktorých je rekonštruovateľný každý ideálny pojem tohto systému.²³

Nie je ľahké ani jednoduché rozhodnúť, ktorý z naznačených platonizmov je metodologicky najvýhodnejší a z epistemologického hľadiska najadekvátnejší. Prikláňam sa k umiernenému platonizmu, ktorý pokladá ideálne pojmy za významy nevýrokových výrazov určitého jazyka²⁴ alebo za entity, ktoré sa po jeho rozšírení *môžu stať* významami jeho výrazov. Za aktuálne existujúce pokladám všetky ideálne pojmy vyjadriteľné v danom jazyku, teda nie iba pojmy, ktoré sa práve používajú. Tento platonizmus nám poskytuje priestor na všeobecnejšie úvahy, do ktorých môžeme zahrnúť aj pojmy, ktoré sa práve alebo ešte nepoužívajú, a skúmať niektoré ich vlastnosti a vzťahy medzi nimi. Aj keby najadekvátnejším platonizmom bol radikálny platonizmus, do platónskeho neba sa dostaneme len cez očistec umierneného platonizmu, v ktorom musíme na pojmach pracovať, vyvíjať ich a zdokonaľovať, a tak prenikať do niektorých okrskov ríše ideálnych entít. Priamo, bez barličiek jazykových výrazov sa do Platónovej ríše sotva niekedy dostaneme.

3) Na druhom konci spektra koncepcií, ktoré začína krajným platonizmom, je *radikálny mentalizmus*, podľa ktorého existujú len mentálne pojmy, či už v dispozičnej, alebo aj v uvedomenej podobe. Je to lákavá, na prvý pohľad intuitívne prijateľná koncepcia, ktorá vo filozofii jazyka a vedy naráža na mnoho problémov. Existenciu priznáva iba uvedeným pojmom, ktoré myslíme, alebo pojmom dispozične existujúcim v našej pamäti. Podľa dôsledného mentalizmu každý pojem P je istý mentálny stav, prípadne proces alebo v dlhodobej pamäti určitého subjektu uložený záznam takého stavu či procesu a mentálneho mechanizmu, v ktorom sa dispozičný pojem stáva uvedeným pojmom našej mysle.

4) Existujú aj filozofi, ktorí existenciu významov a ideálnych pojmov popierajú. Je otázne, či v jazyku takejto koncepcie možno formulovať zmysluplné výroky o neexistencii ideálnych pojmov alebo významov, a teda aj odpoveď na položenú otázku, pretože výrazy „význam“, „ideálny pojem“ nemajú v nej nijaký význam.

V skúmaníach zameraných na vývin a zmeny pojmového aparátu treba okrem rozlíšenia ideálnych pojmov od pojmov mentálnych prihliadať aj na delenie pojmov na exaktné (ostré) a vágne (neostré alebo nejasné) a diferencovať medzi (i) ideálnymi exaktnými pojmi, (ii) ideálnymi vágnymi pojmi, (iii) mentálnymi exaktnými pojmi a (iv)

²³ Môže to byť systém nejakého jazyka alebo systém v nejakom jazyku prezentovanej teórie. Otázka, či každý pojem je konštruovateľný konečným počtom krokov, môže byť predmetom prípadnej ďalšej diskusie.

²⁴ K významom nevýrokových výrazov možno pripojiť aj významy výrokov, od čoho som so zreteľom na tradičnejšie používanie termínu „pojem“ v článku abstrahoval.

mentálnymi vágnymi pojmami. Ak sa pojmy vyvíjajú, tak treba rátať s tým, že exaktné pojmy môžu prekonávať iné vývinové zmeny ako vágne pojmy a že pravdepodobnosť vývinu môže byť v prípade vágnych pojmov vyššia ako v prípade pojmov exaktných.

Literatúra²⁵

- CMOREJ, P. (1990a): Vývin pojmov. *Filozofia*, 45 (3), 288-308.
- CMOREJ, P. (1990b): Neradostné dôsledky vývinového chápania pojmov. *Filozofia*, 45 (4), 387-395.
- CMOREJ, P. (1991): K vývinu pojmov a pojmu vývinu v jednej kritike. *Filozofia*, 46 (5), 484-495.
- CMOREJ, P. (1992a): Ideálne pojmy, ich identita a podobnosti. *Filozofia*, 47 (1), 45-53.
- CMOREJ, P. (1992b): O predporozumení, predpoklade nemennosti pojmov a inom. *Filozofia*, 47 (10), 616-620.
- CMOREJ, P. (1992c): K povahe ideálnych pojmov a k iným problémom. *Filozofia*, 47 (12), 747-754.
- CMOREJ, P. (ed.) (1992d): *Logické a filozofické problémy vývinu pojmov*. Bratislava: Filozofický ústav SAV.
- CMOREJ, P. (1995): Znalosť predmetu a jeho pojem. *Organon F*, 2 (4), 406-416.
- CMOREJ, P. (1996): K vývinu pojmov a genetickej väzbe medzi nimi. *Organon F*, 3 (1), 78-86.
- CMOREJ, P. (1996): O jednom pokuse priškrtiť logiku. *Organon F*, 3 (2), 181-190.
- CMOREJ, P. (1997): K procesovému chápaniu pojmov. *Organon F*, 4 (1), 67-77.
- CMOREJ, P. (1998): Vývin pojmov – posledné pokračovanie k jednej koncepcii. *Organon*
- CMOREJ, P. (1998): O jednom pokuse rozšíriť predmet logiky. *Organon F*, 5 (4), 394-405.
- CMOREJ, P. (2002): O jednom príklade vyvíjajúceho sa pojmu. *Organon F*, 9 (1), 83-92.
- CMOREJ, P. (2009): Ideálne jazykové znaky a ich fyzické realizácie. *Jazykovedný časopis*, 60 (1), 57-74.
- ČERNÍK, V. (1995): Fiktívny dialóg s dvojníkom istého kritika. *Organon F*, 2 (1), 59-70.
- ČERNÍK, V., VICENÍK, J. (1992): Ešte raz k otázkam identity, zmeny a vývinu pojmov. *Filozofia*, 47, (11), 672-679.
- DUBNIČKA, J. (1992): K niektorým metodologickým aspektom vývinu pojmov. In: Cmorej, P. (ed.) (1992d): *Logické a filozofické problémy vývinu pojmov*. Bratislava: Filozofický ústav SAV, 109-116.
- HANZEL, I. (1995): Vývin pojmov. K východiskám jednej diskusie. *Organon F*, 2 (4), 395-405.
- HANZEL, I. (1998): Ešte raz o východiskách jednej diskusie. Odpoveď škrtiča. *Organon F*, 5 (2), 165-186.
- HEGEL, G. W. F. (1985): *Logika ako veda II*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda. Preložil T. Münz.
- HEJNÝ, M. (1986): Prológ. In: Známa, Š. – Bukovský, L., Hejný, M., Hvorecký, J., Riečan, B.: *Pohľad do dejín matematiky*. Bratislava: Alfa – vydavateľstvo, technickej a ekonomickej literatúry; Praha: SNTL – Nakladateľství technické literatury.
- KVASZ, L. (1991): Vývin pojmov – prečo nie? *Filozofia*, 46 (3-4), 372-378.

²⁵ V tomto zozname literatúry sú uvedené všetky príspevky, ktoré vyšli v diskusií na stránkach *Filozofie*, *Organonu F* alebo v zborníku Cmorej, P. (ed.) (1992d): *Logické a filozofické problémy vývinu pojmov*. Bratislava: Filozofický ústav SAV. Na diskusií participovalo sedem autorov, ktorí napísali dohromady 25 príspevkov. Ich autormi sú V. Černík, J. Dubnička, I. Hanzel, L. Kvasz, V. Manda, J. Viceník a P. Cmorej. Do diskusie prispeli článkami uvedenými v zozname literatúry (vyšli v rokoch 1990-1993, 1995-2002). Zborník obsahuje len príspevky uverejnené vo *Filozofii* v rokoch 1990 – 1993 (bolo ich 10) a dva články, z ktorých článok od J. Dubničku (1992) vyšiel iba v zborníku a článok od L. Kvasza (Kvasz 1992b) vyšiel roku 1993 aj vo *Filozofii*, 48 (2), 75-85. Všetky príspevky uverejnené v *Organone F* sú prístupné aj na internetových stránkach Filozofického ústavu SAV.

- KVASZ, L. (1992a): Poznámky k jednej polemike. *Filozofia*, 47 (9), 558-559.
- KVASZ, L. (1992b): Vývin pojmov – prečo áno? In: Cmorej, P. (ed.) (1992d): *Logické a filozofické problémy vývinu pojmov*. Bratislava: Filozofický ústav SAV, 117-129. Tento článok vyšiel roku 1993 aj v časopise *Filozofia*, 48 (2), 75-85.
- KVASZ, L. (1996): Vývin pojmov – tretie pokračovanie. *Organon F*, 3 (4), 394-408.
- KVASZ, L. (2002): Vývin pojmov – ohliadnutie po niekoľkých rokoch. *Organon F*, 9 (2), 205-211.
- MANDA, V. (2002): O jednom príklade vyvíjajúceho sa pojmu. *Organon F*, 9 (1) 83-92.
- MARVAN, T., POLÁK, M. (2015): *Vědomí a jeho teorie*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, Pavel Mervart.
- MATERNA, P. (1995): *Svět pojmu a logika*. Praha: Filosofía.
- MATERNA, P. (1998): Concepts and Objects. Helsinki: *Acta Philosophica Fennica*, vol. 63.
- MATERNA, P. (2004): *Conceptual Systems*. Berlin: Logos.
- MATERNA, P. (2012): Simple Concepts. *Acta Analytica*, 27, (4).
- MATERNA, P. (2016): *Hovory o pojmu*. Praha: Academia.
- URBAN, P. (2013): *Raný Husserl a filosofie jazyka*. Praha: Filosofía.
- VICENÍK, J., ČERNÍK, V. (1991): Poznámky k identite a vývinu pojmov. *Filozofia*, 46 (6), 621-635.

Pavel Cmorej
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
Slovenská republika
e-mail: pcpablock@gmail.com